

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

КОЗУБЕНКО ЮРІЙ ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 582:502.1(477)«19»

**СИСТЕМАТИКА РОСЛИН ТА ПРИРОДООХОРОННІ ПИТАННЯ
В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ПРОФЕСОРА М.І. КОТОВА
(1896–1978)**

07.00.07 – історія науки й техніки

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук**

Переяслав-Хмельницький – 2014

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Коцур Надія Іванівна,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
завідувач кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Гамалія Віра Миколаївна,
Державний економіко-технологічний університет транспорту
Міністерства освіти і науки України,
професор кафедри «Суспільні та гуманітарні науки»;

кандидат історичних наук
Білоцерківська Алла Сергіївна,
Національна наукова сільськогосподарська
бібліотека НААН України, старший науковий співробітник
сектору наукознавства Центру історії аграрної науки

Захист відбудеться «21» листопада 2014 року о 13:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 27.053.01 у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, конференц-зала імені В.О. Сухомлинського).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30).

Автореферат розісланий «17» жовтня 2014 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О.Ф. Глоба

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасна світова наукова спільнота перебуває в постійному та неперервному процесі розвитку і вдосконалення. Одним зі складників цього процесу є перегляд та аналіз нагромаджених у ході історичних процесів знань, важливість яких не викликає сумнівів. Останнім часом в українській історії науки простежується тенденція до дослідження біографій та наукової спадщини вітчизняних науковців, імена яких несправедливо забуті та невідомі широкому загалу. Крізь призму діяльності цих учених дослідники мають змогу детальніше зосередитися на вивченні історії наукових установ, громадських об'єднань, освітніх закладів. Також є можливість вивчити фактори формування тих чи інших напрямів розвитку різних галузей науки, діяльність наукових шкіл та їхні здобутки. Початок ХХ ст. в Україні відзначився активним розвитком природничих наук, важливе місце серед яких посіла ботаніка.

Видатним ученим у галузі ботаніки, природоохоронної справи та сільськогосподарської науки був професор Михайло Іванович Котов. Аналіз його наукової спадщини дає змогу розглянути недостатньо досліджені сторінки історії розвитку природничих наук, зокрема геоботаніки, учення про адвентивні рослини, фенології тощо. Системне й комплексне дослідження життя та професійно-наукового доробку М.І. Котова поповнить список уже існуючих біографій учених у галузі природничих наук.

Важливу роль у розвитку систематики вищих рослин відіграла фундаментальна робота М.І. Котова зі створення визначників флори України. Вони не втратили своєї актуальності і в наш час. Значна кількість зібраного М.І. Котом під час ботанічних екскурсій гербарного матеріалу служить своєрідним каталогом рослинного світу. При його дослідженні вчені-ботаніки неодноразово знаходили нові види та підвиди рослин.

Актуальність обраної теми визначається також її важливістю для розвитку ботаніки, сільського господарства та природоохоронної справи. Дослідження рослинності заповідних територій має важливе значення для охорони природи, зокрема для збереження видів. Особливу увагу слід звернути на вивчення М.І. Котом заносної рослинності та складання першого списку адвентивних рослин України, а також на рекомендації вченого щодо боротьби із занесеними бур'янами.

Відкриті М.І. Котом корисні види рослин донині використовуються в сільському господарстві. Напрацювання вченого в галузі практичної ботаніки щодо освоєння складних для господарства територій теж не втрачають своєї актуальності.

Природоохоронна діяльність ученого та його рекомендації щодо створення заповідників відіграли важливу роль у збереженні флори та фауни України.

На тлі названих проблем сучасності актуалізується вивчення наукового простору професора М.І. Котова. Окрім того, в історіографії історії науки немає ґрунтовних наукових праць, у яких би комплексно досліджувалася наукова спадщина професора М.І. Котова та його професійна діяльність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах держбюджетних тем кафедри історії і культури ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Людинознавча історія як ключовий дидактичний фактор сучасної історичної освіти у ВНЗ» (номер державної реєстрації 011U002942) та «Становлення і розвиток наукових шкіл на теренах України в другій половині ХІХ – на початку ХХІ ст.: зміни наукових концепцій, закономірності та механізми розвитку науки» (номер державної реєстрації 0112U005221).

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає в тому, щоб на основі узагальнення, аналізу та критичного осмислення наявних джерел і літератури системно й комплексно дослідити наукову та організаційну діяльність професора М.І. Котова в галузі природничих наук.

Поставлена мета досягається шляхом реалізації таких основних **завдань**:

- проаналізувати джерельну базу і стан дослідження наукової та організаційної роботи професора М.І. Котова;
- розкрити умови формування наукового світогляду вченого, визначити основні етапи його творчого шляху та дослідницької роботи, уточнити біографічні відомості про нього;
- дослідити науковий простір та організаційну роботу М.І. Котова в наукових установах УРСР;
- проаналізувати пріоритетні напрями наукової роботи дослідника в галузях ботаніки, природоохоронної справи, сільськогосподарської науки;
- визначити місце М.І. Котова у вітчизняній науковій школі ботаніки та показати його внесок у підготовку молодих кадрів;
- охарактеризувати вплив наукової спадщини вченого на розвиток вітчизняної і світової ботаніки.

Об'єктом дослідження є наукова та організаційна робота професора М.І. Котова у 20–70-х рр. ХХ ст.

Предмет дослідження – результати наукової діяльності професора М.І. Котова в галузі ботаніки, охорони природи, сільськогосподарської науки, їх практичне застосування, внесок ученого в підготовку фахівців із ботаніки, а також в організацію вітчизняної природоохоронної справи.

Хронологічні межі дослідження охоплюють початок 20-х – кінець 70-х рр. XX ст., окреслені початком творчої діяльності М.І. Котова, формуванням світогляду та кола наукових інтересів ученого, його активної наукової та організаційної роботи.

Територіальні межі дослідження окреслюються теренами Радянської України 1921–1970-х рр.

Методи дослідження. Методологічні засади дисертації базуються на загальнонаукових принципах історичного дослідження: наступності, історизму, критичного підходу до джерел, які передбачають цілісне, усебічне охоплення найсуттєвіших аспектів зазначеної теми. З метою розв'язання проблеми дисертаційного дослідження застосувалися такі методи: загальнонаукові (класифікація, метод комплексного аналізу), міждисциплінарні (структурно-системний підхід), власне історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий).

Ці методи дають можливість висвітлити творчий шлях професора М.І. Котова, розкрити його наукову та організаційну діяльність, з'ясувати значення його наукового доробку в системі національних культурних цінностей. З метою ґрунтовного дослідження обраної теми використано методологічний інструментарій інших наук: бібліографічний, аналітико-синтетичний, статистичний та методи джерелознавчого й архівознавчого аналізу, що дало змогу опрацювати існуючу літературу із зазначеної проблеми, дослідити комплекс джерел, а також систематизувати й підсумувати отриману інформацію, зробити висновки.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є першим комплексним дослідженням наукових студій професора М.І. Котова. Її наукова новизна полягає в тому, що в ній *уперше*: систематизовано різноманітний джерельний матеріал (літературний та архівний), який дав змогу здійснити цілісний історико-науковий аналіз науково-дослідницької роботи та організаційної діяльності професора М.І. Котова, комплексно оцінити наукову спадщину вченого, його внесок у розвиток систематики рослин та природоохоронної справи в Україні; здійснено пошук і конкретизовано маловідомі факти з життя та діяльності вченого, які раніше не були оприлюднені в наукових розвідках; запропоновано періодизацію творчого шляху М.І. Котова, що сприяло поетапному відтворенню ролі вченого в розвитку вітчизняної ботанічної науки та природоохоронної справи; *удосконалено* бібліографію праць професора М.І. Котова шляхом уведення до наукового обігу низки раніше не опублікованих його праць та рецензій; упорядковано літературу про вченого та доповнено джерелознавчу базу за рахунок уведення до наукового обігу нових та маловідомих архівних документів. *Набула подальшого розвитку* та поглиблення проблема особистісного виміру у становленні ботанічних та природоохоронних студій в Україні у 20–70-х рр. XX ст.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення та висновки дисертаційного дослідження, уведені в науковий обіг документи й матеріали можуть застосовуватися вченими при подальшій розробці окресленої теми. Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці навчальних програм у вищих педагогічних освітніх закладах, лекцій з історії науки і техніки, історії біологічної науки, курсів із ботаніки, а також при підготовці навчально-методичних посібників із цих дисциплін. Уточнені відомості про вченого можуть використовуватися при укладанні енциклопедій, біографічних довідників про відомих людей України тощо.

Особистий внесок здобувача. Наведені в дисертації наукові результати й висновки дослідження отримані автором особисто. Наукові статті у фахових виданнях є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Результати проведеного дослідження оприлюднено й обговорено на засіданнях кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Основні положення й висновки дисертаційного дослідження висвітлювалися на VI Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 27 травня 2011 р.), VII Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 16 березня 2012 р.), IV Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Український науково-інтелектуальний простір: реалії та перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 28–30 квітня, 2012 р.), VI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (Переяслав-Хмельницький, 22–24 грудня 2012 р.), XVIII Всеукраїнській конференції молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, присвяченій 150-річному ювілею В.І. Вернадського (Київ, 26 квітня, 2013 р.).

Публікації. Результати дослідження викладені в 14 публікаціях автора. Серед них – 5 статей, опублікованих у наукових фахових виданнях, 1 – у закордонному періодичному виданні, 5 – апробаційного характеру, 3 – у збірниках наукових праць.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури – 300 позицій (30 сторінок) і 18 додатків (20 сторінок). Загальний обсяг дисертації становить 159 сторінок, повний обсяг – 209 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність, визначено об'єкт і предмет дослідження, сформульовано його мету і завдання, встановлено хронологічні межі, розкрито наукову новизну та

практичне значення одержаних результатів, наведено відомості про апробацію результатів наукового пошуку.

У першому розділі «**Стан наукової розробки, джерельна база та методологія дослідження**» висвітлено основні історіографічні етапи розвитку наукової думки з обраної проблеми, проаналізовано джерельну базу та визначено історіографію дослідження.

У підрозділі 1.1. «*Історіографія проблеми*» вивчається стан наукової розробки проблеми, здійснюється її історіографічний аналіз.

Проаналізовані нами праці щодо досліджуваної проблеми можна умовно віднести до двох історіографічних періодів: перший – праці дослідників радянської доби (1940–1990 рр.); другий – сучасний, напрацювання науковців у роки незалежності України (1991 р. – до наших днів).

За основними напрямками висвітлення багатогранної діяльності М.І. Котова можна умовно виділити декілька груп праць: наукова література з питань ботанічної науки, де робляться посилання на наукові праці вченого, аналізується його творчий доробок; роботи з історії наукових установ, зокрема Інституту ботаніки АН УРСР, у яких розкривається наукова та організаційна діяльність ученого; ювілейні статті з нагоди нагородження М.І. Котова та енциклопедичні довідники про вченого; праці, присвячені окремим аспектам діяльності М.І. Котова.

Уперше згадка про М.І. Котова з'являється в праці «Алфавитный список студентов Харьковского университета 1916–1917 уч. г.», де вказується його ім'я серед списку студентів, що вступили на природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету¹.

За радянських часів дослідження наукової спадщини М.І. Котова розпочалося в 40-х рр. ХХ ст. Зокрема, у низці публікацій Д.К. Зерова², Я.С. Модилевського², А.І. Барбарича³ наводяться дані про діяльність ученого в галузі ботаніки, згадується його робота над працею «Дикі кормові рослини УРСР», у співавторстві з Є.Д. Карнаух та Н.А. Опперманом, а також участь дослідника в ботанічних експедиціях на Захід України, головним завданням яких був збір гербарного матеріалу.

Вивчення наукової спадщини М.І. Котова значно активізувалося в 1950-х рр. У дослідженнях цього періоду на основі аналітичного матеріалу розкривається постать науковця як ученого-геоботаніка, систематика, дослідника багатьох груп корисних для господарства рослин, одного із творців та редакторів багатотомного видання «Флора УРСР». Заслуговує уваги перше комплексне зібрання відомостей щодо біографії та наукової діяльності М.І. Котова – стаття С.Ю. Ліпшица⁴ в четвертому томі словника-довідника «Русские ботаники» (1952). У ній автор уперше наводить упорядковану бібліографію М.І. Котова, яка на момент видання довідника становила 156 джерел.

¹ Алфавитный список студентов Харьковского университета 1916–1917 уч. г. – Харьков: Типография «Печатное Дело», 1917. – 112 с.

Важливі дані щодо наукової діяльності М.І. Котова в галузі ботаніки та сільськогосподарської науки в 1950-х рр. містяться у працях Є.М. Кондратюка⁵, О.Т. Артюшенка⁶, В.О. Поварніцина⁷, Г.І. Білика⁸. Участь М.І. Котова в наукових конференціях та з'їздах наукових товариств (у тому числі Українського ботанічного товариства (УБТ) та Українського товариства охорони природи (УТОП)) у 1950-х рр. висвітлена в низці публікацій А.І. Барбарича⁹, С.С. Харкевича¹⁰, Д.М. Доброчасвої¹¹, М.Ф. Макаревича¹¹, О.Т. Артюшенка¹².

У 1960-х рр. з'явилися праці, присвячені науковій діяльності М.І. Котова в Інституті ботаніки АН УРСР. Зокрема, у публікаціях Є.Г. Копачевської¹³ та О.Б. Блюм¹⁴ є відомості про роботу вченого з аспірантами.

Про активну участь М.І. Котова в діяльності наукових конференцій та з'їздах наукових товариств у 1960-х рр. свідчать публікації А. І. Барбарича¹⁵, В. В. Осичнюка¹⁵, О. Т. Артюшенка¹⁶,

² Зеров Д.К. Інститут ботаніки Академії Наук УРСР (історичний нарис) / Д.К. Зеров, Я.С. Модилевський // Український ботанічний журнал. – 1947. – Т.4, №3 – 4. – С. 5 – 17.

³ Барбарич А.І. Ботанічні дослідження в західних областях Української РСР (1939 – 1949) / А.І. Барбарич // Український ботанічний журнал. – 1950. – Т.7, №4. – С. 110 – 114.

⁴ Русские ботаники: Биограф.-библиогр. словарь: В 4-х т. / С.Ю. Липшиц. – М.: Изд. МОИП, 1952. – Т. 4. – 644 с.

⁵ Кондратюк Є.М. Підсумки роботи Інституту ботаніки Академії Наук Української РСР за 1950 рік / Є.М. Кондратюк // Український ботанічний журнал. – 1951. – Т. 8, № 1. – С. 105–109.

⁶ Артюшенко О.Т. Підсумки наукової діяльності Інституту ботаніки Академії наук Української РСР за 1952 рік / О.Т. Артюшенко // Український ботанічний журнал. – 1953. – Т.10, №2. – С.101 – 103.

⁷ Поварніцин В.О. Вклад російських та українських вчених у вивчення рослинності УРСР / В.О. Поварніцин // Український ботанічний журнал. – 1953. – Т.10, №4. – С.46 – 54.

⁸ Білик Г.І. Підсумки наукової діяльності Інституту ботаніки АН УРСР за 1954 рік / Г.І. Білик // Український ботанічний журнал. – 1955. – Т.12, №2. – С.105 – 109.

⁹ Барбарич А.І. В організаційному комітеті Українського ботанічного товариства / А.І. Барбарич // Український ботанічний журнал. – 1951. – Т.8, №2. – С. 100 – 101.

¹⁰ Харкевич С.С. В ботанічній секції Українського товариства охорони природи / С.С. Харкевич // Український ботанічний журнал. – 1953. – Т.10, №2. – С.103 – 104.

¹¹ Доброчасова Д.М. Про роботу конференції по проблемі «Вивчення флори і рослинності Української РСР у зв'язку з їх використанням і перетворенням» / Д.М. Доброчасова, М.Ф. Макаревич // Український ботанічний журнал. – 1953. – Т.10, №3 – С. 91 – 100.

¹² Артюшенко О.Т. Нарада по координації ботанічних робіт з проблеми «Флора і рослинність, їх історичний розвиток, використання, реконструкція та збагачення» / О.Т. Артюшенко // Український ботанічний журнал. – 1960. – Т.17, №2. – С. 108.

¹³ Копачевська Є.Г. Наукова діяльність Інституту ботаніки АН УРСР у 1961 р. / Є.Г. Копачевська // Український ботанічний журнал. – 1962. – Т.19, №2. – С. 108 – 114.

¹⁴ Блюм О.Б. Наукова діяльність Інституту ботаніки АН УРСР у 1966 р. / О.Б. Блюм // Український ботанічний журнал. – 1967. – Т.24, №2. – С. 105 – 109.

¹⁵ Барбарич А.І. Другий з'їзд Українського ботанічного товариства / А.І. Барбарич, В.В. Осичнюк // Український ботанічний журнал. – 1960. – Т.17, № 3. – С. 106 – 109.

¹⁶ Артюшенко О.Т. Друга нарада по координації робіт з проблеми «Флора і рослинність УРСР, їх історичний розвиток, використання, реконструкція та збагачення» / О.Т. Артюшенко // Український ботанічний журнал. – 1960. – Т.17, №3. – С. 111.

В.І. Чопика¹⁷, Є.Л. Кордюм¹⁸, Г.О. Кузнецової¹⁹, П.Г. Сидоренка²⁰, І.О. Дудки²¹. У наведених працях можна знайти відомості про те, що на кожній конференції та з'їзді, у яких брав участь М.І. Котов, він обов'язково виступав із доповіддю (іноді – з кількома), а також дискутував щодо ботанічних та природоохоронних питань.

Серед публікацій 1970-х рр., присвячених науковим дослідженням М.І. Котова в галузі ботаніки, варто відзначити праці С.В. Сябряй²² та Т.С. Лебедевої²³, у яких є дані про роботу науковця над монографією «Бур'яни УРСР» та «Визначником флори Українських Карпат». Є.В. Кучеров²⁴ звернув увагу на внесок М.І. Котова в дослідження флори Башкирської АРСР під час евакуації Інституту ботаніки АН УРСР до Уфи в роки Великої Вітчизняної війни.

Ім'я М.І. Котова згадується в низці ювілейних статей, які з'явилися в 60–80-х рр. ХХ ст., таких дослідників: В.І. Чопика^{25, 26}, А.І. Барбарича^{25, 27}, В.В. Протопопової^{26, 27, 28}, Н.П. Лоскот²⁶, Т.Я. М'якушко²⁷, Д.М. Доброчаєвої²⁸.

У п'ятому томі «Української радянської енциклопедії»²⁹ (1980) міститься коротка стаття про М.І. Котова. Відомості про вченого дуже обмежені.

¹⁷ Чопик В.І. Конференція по вивченню флори й фауни Карпат і прилеглих територій / В.І. Чопик // Український ботанічний журнал. – 1960. – Т.17, №4. – С. 105 – 108.

¹⁸ Кордюм Є.Л. Народа по координації робіт з проблеми «Флора і рослинність УРСР, їх історичний розвиток, використання, реконструкція та збагачення» / Є.Л. Кордюм // Український ботанічний журнал. – 1961. – Т.18, №3. – С. 113 – 114.

¹⁹ Кузнецова Г.О. Народа по координації робіт щодо вивчення флори і рослинності УРСР / Г.О. Кузнецова // Український ботанічний журнал. – 1962. – Т.19, №2. – С. 117 – 118.

²⁰ Сидоренко П.Г. Про роботу Українського ботанічного товариства в 1964 р. / П.Г. Сидоренко // Український ботанічний журнал. – 1965. – Т.22, №4. – С. 112 – 115.

²¹ Дудка І.О. IV з'їзд Українського ботанічного товариства / І.О. Дудка, В.І. Чопик // Український ботанічний журнал. – 1968. – Т.25, №6. – С. 104 – 106.

²² Сябряй С.В. Наукова діяльність Інституту ботаніки АН УРСР в 1970 році / С.В. Сябряй // Український ботанічний журнал. – 1971. – Т.28, №2. – С. 257 – 261.

²³ Лебедева Т.С. Наукова діяльність Інституту ботаніки ім. М.Г.Холодного АН УРСР у 1971 році / Т.С. Лебедева // Український ботанічний журнал. – 1972. – Т.29, №2. – С. 258 – 263.

²⁴ Кучеров Є.В. Роль українських ботаніків у вивченні флори і рослинних ресурсів Башкирської АРСР / Є.В. Кучеров // Український ботанічний журнал. – 1977. – Т.34, №6. – С. 653 – 654.

²⁵ Барбарич А.І. Михайло Іванович Котов (до 70-річчя з дня народження) / А.І. Барбарич, В.І. Чопик // Український ботанічний журнал. – 1966. – Т.23, №6. – С. 85 – 87.

²⁶ Лоскот Н.П. Михайло Іванович Котов (до 80-річчя з дня народження та 65-річчя наукової діяльності) / Н.П. Лоскот, В.В. Протопопова, В.І. Чопик // Український ботанічний журнал. – 1976. – Т.33, №5. – С. 547.

²⁷ Барбарич А.І. Пам'яті Михайла Івановича Котова / А.І. Барбарич, В.В. Протопопова, Т.Я. М'якушко // Український ботанічний журнал. – 1979. – Т.36, №3. – С. 275 – 276.

²⁸ Доброчаєва Д.М. Наукова спадщина Михайла Івановича Котова (до 90-річчя з дня народження) / Д.М. Доброчаєва, В.В. Протопопова // Український ботанічний журнал. – 1987. – Т.43, №1. – С.97 – 99.

²⁹ Українська радянська енциклопедія. – 2-ге вид. – К., 1980. – Т.5. – 568 с.

Сучасний історіографічний період досліджуваної проблеми розпочався з проголошенням незалежності України та відзначився позитивними зрушеннями в об'єктивному висвітленні наукових постатей ХХ ст. До публікацій цього періоду слід віднести наукову працю «Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного Національної Академії наук в рік його 75-річчя» (1996) за авторства К.М. Ситника³⁰, у якій М.І. Котов згадується як один із яскравих представників школи критичної комплексної флорології та систематики судинних рослин, започаткованої О.В. Фоміним. Вказується відкриття М.І. Котом 50 нових видів судинних рослин.

У 2001 р. вийшла книга В.Є. Борейка «Словарь деятелей охраны природы»³¹, у якій уперше коротко систематизовано і проаналізовано діяльність М.І. Котова в галузі природоохоронної справи. У 2007 р. на сайті Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України була опублікована електронна презентація А.П. Ільїнської, С.С. Морозюк та В.В. Протопопової «Котов Михайло Іванович. Життя віддане ботаніці (до 110-річчя від дня народження)»³². У цьому документі вперше систематизовано періоди наукової діяльності М.І. Котова, наведено список відкритих ученим видів рослин, зазначено основні наукові напрями досліджень.

Отже, незважаючи на наявність різних за своїм змістом і спрямуванням праць, в українській історіографії немає ґрунтовної роботи, яка б комплексно розкривала наукову, організаційну роботу та педагогічну діяльність професора М.І. Котова. У той же час у радянських та сучасних працях, присвячених постаті вченого, наявні певні розбіжності в біографічних даних, науковій роботі вченого, та залишаються окремі періоди його діяльності, які потребують більш ретельного вивчення. Це вказує на необхідність детальнішого дослідження проблеми із залученням нових документальних джерел.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» характеризуються основні групи джерел, на яких базується вивчення наукового простору та професійної діяльності професора М.І. Котова. Серед них найвагомішими є: 1) документи фондів державних архівів; 2) масив опублікованих і неопублікованих праць М.І. Котова; 3) матеріали тогочасної періодики.

Важливі відомості про життя і діяльність ученого виявлені у 28 справах, 9 описах 9 фондів Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, Архіву Президії НАН України, Центрального державного архіву громадських об'єднань, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. У наведених архівах містяться документи, що допомогли нам висвітлити

³⁰ Ситник К.М. Інститут ботаніки ім. М.Г.Холодного Національної Академії наук в рік його 75-річчя / К.М. Ситник // Український ботанічний журнал. – 1996. – Т.53, №4. – С. 325 – 336.

³¹ Борейко В.Е. Словарь деятелей охраны природы / В.Е. Борейко. – К.: Изд. киев. эколого-культ. центра, 2001. – 521 с.

³² Ільїнська А.П, Морозюк С.С., Протопопова В.В. Котов Михайло Іванович. Життя віддане ботаніці (до 110-річчя від дня народження) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.nbu.gov.ua/Elilib/botany/scientist/Kotov.pdf>. - Назва з екрана.

широке коло аспектів науково-організаційної та громадської діяльності професора М.І. Котова.

Основою джерельної бази дослідження є наукові праці М.І. Котова, що нараховують 368 найменувань. Слід зазначити, що внаслідок ретельного опрацювання архівних документів нами було доповнено список наукових розвідок ученого, складений попередніми дослідниками. Серед них близько 204 праць, присвячених питанням ботаніки та її таким науковим напрямом, як систематика рослин та геоботаніка, 36 праць – сільськогосподарській науці, 30 праць – охороні природи, 24 праці – історії науки, близько 5 праць – фенології, 3 праці – ентомології, 2 праці – бібліографії та близько 63 рецензій у галузі ботаніки, охорони природи та сільськогосподарської науки. Завдяки аналізу його основних праць з'явилася можливість відтворення наукового світогляду, інтересів та здобутків науковця.

Універсальним видом джерел є періодичні друковані видання (газети, журнали), дослідження яких стало своєрідним багатоплановим засобом отримання історичної інформації. Матеріали, розміщені на сторінках «Українського ботанічного журналу» (1921–1978), журналу «Наука на Україні» (1922), «Вісника сільськогосподарської науки» (1923–1926), «Ботанического журнала СССР» (1975–1978), становлять велику цінність для більш повного й різнобічного висвітлення наукового світогляду та обсягу науково-дослідницької роботи М.І. Котова. Слід зазначити, що суттєвим джерельним матеріалом для дослідження біографії вченого є також низка статей сучасників та послідовників професора М.І. Котова. Указані джерела дозволяють уточнити деякі суперечливі місця архівних документів, наповнити їх реальним змістом.

Таким чином, комплексне поєднання наукових праць ученого, доступних архівних матеріалів, публікацій у періодичних виданнях сприяло досягненню поставленої мети дисертаційного дослідження, яка передбачає неупереджений комплексний аналіз науково-дослідної та організаційної роботи професора М.І. Котова в аспекті становлення й розвитку ботанічної науки та природоохоронної справи в Україні.

Підрозділ 1.3. «Методологія дослідження» містить обґрунтування методологічної основи наукового пошуку, вибору підходів щодо розробки ключових напрямів дослідження та використання системи методів.

Для системного й повного розкриття поставленої мети дослідження було обрано такі принципи дослідження: історизму, який дає можливість вивчати складні суспільні зміни у хронології, а також передбачає конкретний підхід до фактів, подій і визначає етапи життєвого і творчого шляху М.І. Котова; принцип об'єктивності, пізнання, що зобов'язує до неупередженості оцінок від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій дослідника; принципи системності та комплексності, які зумовлюються необхідністю ґрунтовного та глибокого вивчення окремих подій у життєдіяльності М.І. Котова та їх узагальненого й цілісного висвітлення; принцип усебічності

пізнання, що втілюється через комплексний аналіз сукупності джерел, котрі стосуються наукової спадщини та громадської діяльності професора М.І. Котова.

У роботі комплексно використані такі методи дослідження: порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, описовий, бібліографічний, логічно-аналітичний, аналітико-синтетичний, статистичний та методи періодизації і персоніфікації.

Отже, завдяки використанню сучасних принципів і методів наукового дослідження ми отримали змогу проаналізувати й синтезувати зібраний матеріал, забезпечити його репрезентативність, уникнути об'єктивних суджень, зробити обґрунтовані висновки.

У другому розділі **«Основні етапи формування наукових поглядів природодослідника М.І. Котова»** відтворено цілісну картину формування наукового світогляду, становлення особистості вченого, запропоновано періодизацію наукової роботи М.І. Котова та охарактеризовано найсуттєвіші віхи його науково-організаційної роботи.

У підрозділі 2.1. *«Становлення М.І. Котова як ботаніка-дослідника (1905–1922 рр.)»* визначено основні чинники, які вплинули на формування природодослідника М.І. Котова як ученого-ботаніка.

Михайло Іванович Котов народився 27 жовтня (9 листопада за старим стилем) 1896 р. в місті Задонську Воронежської губернії (нині Липецька область) в інтелігентній сім'ї. У 1899 р. його батьки переїхали до Харкова, де юнак отримав середню освіту в Харківській 3-ій чоловічій гімназії.

Захоплення ботанікою в М.І. Котова з'явилося під час навчання в гімназії (1907–1915 рр.). Під впливом праць видатних вітчизняних учених у нього виникла любов до ботаніки, що згодом лише збільшилася під час літніх ботанічних екскурсій – перших наукових пошуків молодого дослідника. Саме в цей період під керівництвом учителів гімназії було здійснено низку експедиційних досліджень рослинності.

Важливу роль у формуванні наукового світогляду М.І. Котова відіграло знайомство з ученими-природодослідниками В.Г. Аверіним та В.І. Талієвим і його перебування в рядах Харківського товариства любителів природи (1915–1917 рр.). Саме В.І. Талієв, будучи керівником товариства, координував наукову роботу молодого дослідника. У цей час виходять перші праці М.І. Котова та проводяться його подальші наукові дослідження разом із молодим ботаніком М.В. Клоковим.

У 1917 р. М.І. Котов вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету, яке закінчив у грудні 1922 р.

У зв'язку із призовом до лав Червоної Армії навчання М.І. Котова було перервано на один рік (лютий 1919 – березень 1920 рр.). М.І. Котов потрапив до залізничного батальйону, де

працював ремонтним робітником. У цей час ученому у зв'язку зі службою довелося побувати в різних містах України. Водночас у вільний час М.І. Котов займався ботанічними дослідженнями.

У 1920 р., працюючи в спілці Дорпрофсож (м. Харків), М.І. Котов зацікавився проблемою впливу масових переміщень і громадянської війни на склад рослинності України. Учений з'ясував, що шляхом занесень у період громадянської війни флора України збагатилася багатьма закордонними рослинами. У зв'язку з цим М.І. Котов провів низку досліджень, присвячених вивченню поширеності рослин уздовж південних колій залізниць. Наукову допомогу в систематизації та аналізі проведених досліджень ученому надав професор Таврійського університету М.І. Кузнецов, автор першого вітчизняного підручника «Курс географії рослин». Саме цей підручник став настільною книгою М.І. Котова у проведенні подальших досліджень, які згодом були опубліковані в низці його статей.

Робота в Сільськогосподарському науковому комітеті України (СГНКУ) (1922–1923 рр.) та знайомство з професором О.А. Янатою сприяли вдосконаленню й поглибленню теоретичних знань М.І. Котова та застосуванню їх у подальшій науково-дослідній роботі під час проведення ботанічних екскурсій. Саме в цей час у М.І. Котова виникають ідеї щодо охорони природи, з'являються його перші напрацювання в зазначеному напрямі.

У підрозділі 2.2. «Харківський період науково-дослідної роботи М.І. Котова (1922–1938 рр.)» проаналізовано основні напрями науково-дослідної роботи вченого в наукових установах м. Харкова.

У харківський період своєї наукової діяльності М.І. Котов навчався в аспірантурі на науково-дослідницькій кафедрі ботаніки в Харківському інституті народної освіти (1923–1926 рр.), працював у СГНКУ спеціалістом геоботанічної секції (1923–1927 рр.), старшим науковим співробітником Українського інституту прикладної ботаніки в Харкові (1927–1928 рр.), старшим науковим співробітником Українського інституту рослинництва в Харкові (1929–1936 рр.), старшим науковим співробітником Українського інституту соціалістичного землеробства в Харкові (1936–1938 рр.).

Робота вченого в різних наукових установах була тісно пов'язана з дослідницькою діяльністю. Зокрема М.І. Котов досліджував флору (головним чином крейдяних відшарувань) середньої течії річки Осколу та його приток у межах Курської та Харківської областей (1916–1919 рр.), а пізніше проводив геоботанічні обстеження долин річок Інгулу (притоки річки Південного Бугу) та Інгульця (притоки річки Дніпра) (1925 р.) і річки Самари в Дніпропетровській області (1926 р.), земель меліоративного фонду на узбережжі Сиваша в Мелітопольському районі Запорізької області (1927 р.), Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (1928 р.) та Тульчинського району Вінницької області (1929 р.), досліджував флору й рослинність степів Старобільщини Ворошиловградської області (нині Луганської) (1930 р.) та земель по річці Дністру

в межах Молдавської РСР та Одеської областей (1931 р.), а також районів Південного Криму – Ай-Петрі, Ялти, Гурзуфа (1929–1931 рр.). Молодий дослідник виявив себе досконалим знавцем флори під час Української урядової високогірної експедиції в південно-східну частину Центрального Тянь-Шаню – басейни річок Каїнди, Сариджасу, Аксу та ін. (1933 р.). У 1934 і 1935 рр. М.І. Котов проводив геоботанічні обстеження південно-східної частини Ширванського степу – на лівобережжі річки Кури в Азербайджані.

Під час експедицій та ботанічних екскурсій учений досліджував придатні місця для зростання сільськогосподарських культур, каучуконосні, посухостійкі рослини, розроблював заходи щодо боротьби з ерозією ґрунтів. М.І. Котов зібрав велику кількість гербарного матеріалу.

Учений був кореспондентом Українського комітету охорони пам'яток природи при Укрнауці та активно виступав за створення нових заповідників з метою збереження видового різноманіття флори та фауни республіки.

У цей період власної наукової діяльності М.І. Котов остаточно окреслює напрями подальшої роботи в галузях ботанічної, сільськогосподарської наук та природоохоронної справи.

У підрозділі 2.3. «Київський період наукової та організаційної роботи М.І. Котова (1938–1978 рр.)» висвітлено науково-дослідну діяльність ученого в період його роботи в Інституті ботаніки АН УРСР у Києві.

Упродовж 1938–1978 рр. М.І. Котов працював в Інституті ботаніки АН УРСР старшим науковим співробітником та завідувачем відділу вищих рослин. Учений досліджував флору островів, півостровів та кіс північного узбережжя Азовського моря (1938–1939 рр.), заповідних степів Донеччини (1938 р.), рослинний світ Карпат (1946–1960 рр.) та багато інших регіонів України і суміжних територій у союзних республіках (1947–1978 рр.). У роки Великої Вітчизняної війни, перебуваючи в місті Уфі, куди був евакуйований Інститут ботаніки АН УРСР, М.І. Котов досліджував флору Башкирії, став ініціатором створення «Визначника рослин Башкирської АРСР», його головним редактором, одним із провідних авторів обробки багатьох таксонів вищих рослин цієї автономної республіки. Також М.І. Котов був одним з авторів і редакторів «Визначника рослин УРСР» та багатотомної праці «Флора УРСР», автором кількох монографій.

Свою багатогранну наукову діяльність М.І. Котов поєднував з активним громадським життям. Ім'я вченого було широко відоме ботанікам усього Радянського Союзу. Протягом багатьох років він займав керівні посади в Українському ботанічному товаристві (УБТ), очолював секцію флори і рослинності УБТ, був членом Президії Українського товариства охорони природи (УТОП) і керував секцією охорони природи. М.І. Котов упродовж тривалого часу був членом редакційної колегії «Українського ботанічного журналу», редактором багатьох наукових видань. Він завжди брав найактивнішу участь в організації різних ботанічних з'їздів і нарад.

25 серпня 1978 р. М.І. Котов помер під час експедиційного виїзду до Приельбрусья (Центральний Кавказ).

У третьому розділі **«Науковий доробок професора М.І. Котова в галузі природничих наук»** проаналізовано основні напрями наукових досліджень ученого, розкрито значення його наукового доробку в галузі ботаніки, охорони природи та сільськогосподарської науки, досліджено започаткування ним наукової школи.

У підрозділі 3.1. *«Пріоритетні наукові напрями досліджень професора М.І. Котова в галузі ботанічної науки»* висвітлено основні здобутки вченого в галузі ботаніки.

Пріоритетними напрямами наукових досліджень М.І. Котова в галузі ботанічної науки були вивчення адвентивної рослинності, фенологія, систематика рослин. Загалом ботанічним питанням учений присвятив 204 наукові праці.

М.І. Котов уперше в історії ботанічної науки провів дослідження адвентивної флори УРСР. Він склав перший список адвентивних рослин, об'єднавши їх за місцем походження. Завдяки працям М.І. Котова почалося масове дослідження заносних карантинних бур'янів на території всього СРСР і боротьба з ними. Результати досліджень учений узагальнив у таких працях, як «До питання про те, як поширюються тепер рослини на Україні заносами» (1921 р.), «Географічне дослідження рослинності на території залізниць України» (1926 р.), «Про поширення нових адвентивних рослин на Україні» (1934 р.), «Адвентивні рослини в УРСР» (1949 р.).

Окрім питань, присвячених адвентивній рослинності, М.І. Котов займався фенологічними дослідженнями. Зокрема, він проводив фенологічні дослідження на околицях Харкова з метою встановлення явища вторинного цвітіння рослин. Учений проводив багаторічне напівстаціонарне вивчення рослинності та зміни умов зростання в лісах Харкова. Систематизувавши власні фенологічні дослідження, М.І. Котов видав свій перший науковий посібник «Весняний провідник в околицях міста Харкова (рослинний та тваринний світ)» (1925 р.).

Основу наукових праць М.І. Котова в галузі ботаніки склали його напрацювання, присвячені систематиці рослин. Упродовж життя вчений узяв участь більш ніж у 70 ботанічних експедиціях, результатом яких стала величезна кількість гербарного матеріалу та відкриття 45-ти нових для науки видів рослин.

Під час роботи в Інституті ботаніки АН УРСР М.І. Котов разом із колективом авторів працював над фундаментальною 12-томною працею «Флора УРСР» (1938–1965 рр.). Зокрема, учений був редактором IV, IX та X томів, а також III та VIII – у співавторстві з А.І. Барбаричем. У ході роботи над «Флорою УРСР» М.І. Котівим було опрацьовано 25 родин, 12 родів і відкрито й описано 7 нових видів рослин. За участь у створенні фундаментальної праці вченого було нагороджено Державною премією УРСР у галузі науки й техніки (1969 р.).

Окрім «Флори УРСР», М.І. Котов узяв участь у створенні «Визначника рослин Башкирської АРСР» (1966 р.), двох видань «Визначника рослин УРСР» (1950 р. та 1965 р.), «Визначника рослин Українських Карпат» (1977 р.), четвертого тому «Флори Європейської частини СРСР» (1979 р.).

У підрозділі 3.2. «Науковий доробок професора М.І. Котова у сфері природоохоронної справи» розкривається діяльність М.І. Котова у галузі природоохоронної справи.

М.І. Котов зробив вагомий внесок у справу охорони природи, ставши одним із перших учених в Україні, котрі ґрунтовно займалися цим питанням. Він складав списки рідкісних рослин України. Ці матеріали в подальшому доповнювалися й були покладені в основу сучасних списків рослин, які підлягають охороні та занесені до «Червоної книги України». М.І. Котов брав активну участь в охороні природи і створенні заповідних ділянок. Він також дослідив стан охорони природи на території колишнього СРСР.

У 1927 р. М.І. Котов виступив з ініціативою створення заповідника «Святі Гори». Зусиллями вченого в 1963 р. Гори Артема були оголошені пам'яткою природи, а в 1975 р. – державним ландшафтним заказником.

Починаючи з 1928 р. М.І. Котов виступав у ролі кореспондента новоствореного Українського комітету охорони пам'яток природи (УКОПП) при Укрнауці. Пізніше, у 1934–1937 рр., вченого було призначено заступником голови цього комітету. У подальшому М.І. Котов досліджував рослинність заповідників, описуючи стан та наявність тих чи інших рідкісних видів на заповідних територіях різних природних зон УРСР. У лютому 1940 р. М.І. Котов разом із природодослідниками І.Г. Підплічком, Л.П. Терещенком, І.І. Бурвіковим та Ю.І. Полянським організували Львівський природничий музей на базі музею імені Дідушицьких.

Досліджуючи архіви Українського товариства охорони природи (УТОП), можна з упевненістю констатувати, що М.І. Котов був одним з ініціаторів та організаторів цього товариства. Згодом учений очолив ботанічну секцію, створену при УТОП (1951 р.). У 1955 р. було створено Комісію АН УРСР з охорони природи, активним учасником якої був М.І. Котов.

Однією з найвагоміших праць вченого, присвячених охороні природи, була «Охорона природи в Українській РСР та завдання ботаніків» (1956 р.), написана у співавторстві з С.С. Харкевичем. Рекомендації М.І. Котова щодо охорони природи ввійшли до «Закону про охорону природи УРСР», прийнятого 30 червня 1960 р.

У підрозділі 3.3. «Наукові парадигми професора М.І. Котова в галузі сільськогосподарської науки» розкрито результати діяльності вченого в галузі сільськогосподарської науки, їх прикладне застосування.

Встановлено, що відповідно до завдань різних установ Сільськогосподарського наукового комітету України М.І. Котов брав участь у багатьох експедиціях, метою яких було виявлення різних груп корисних рослин, придатних для вирощування у складних екологічних умовах.

Досліджуючи землі меліюфонду Мелітопольщини, М.І. Котов знайшов нову дуже цінну кормову рослину – люцерну серповидну прямостоячу – *Medicago falcata* L. subsp. *erecta* Kotov (1927). Учений рекомендував використовувати її як посухостійку культуру.

Під час експедиції в 1931 р. до Південного Криму (Ай-Петрі, Ялта, Гурзуф) М.І. Котов разом із В.І. Черкасовим встановили промислове значення рослини крим-сагіз (*Taraxacum hybernum* Stev) як каучуконоса. Досліджуючи в подальшому каучуконосні рослини, М.І. Котов виявив також новий вид бур'яну – паразиту тау-сагізу – заразики (*Orobanche cumana* Wall. subsp. *parviflora* Kotov subsp. *nova*).

Діяльність М.І. Котова в галузі сільськогосподарської науки та прикладної ботаніки відіграла важливу роль у розвитку прикладних знань не лише в Україні, а й на теренах СРСР. Дослідження вченим розораності степів, посухостійких культур, корисних, лікарських, каучуконосних, ефіроолійних рослин тощо сприяли вдосконаленню сільськогосподарської діяльності СРСР.

У підрозділі 3.4. «Наукова школа професора М.І. Котова» висвітлюється діяльність ученого в підготовці молодих кадрів, що в подальшому послужило формуванню наукової школи.

З'ясовано, що впродовж 55-річної наукової діяльності М.І. Котов підготував 16 кандидатів наук і десятки разів виступав як офіційний опонент на захистах дисертацій. Серед його учнів – відомі вчені в галузі ботанічної науки – Г.Т. Шимкус, С.С. Морозюк, Т.Я. М'якушко та ін. Особливо помітний слід у розвиток ботаніки та охорону природи зробили В.В. Протопопова та В.І. Чопик. В.В. Протопопова продовжила вивчення адвентивної флори України, розпочате М.І. Котовим. До широковідомих результатів наукових робіт В.В. Протопопової належать установлені нею закономірності формування та реконструкція динаміки адвентивної флори в історичному аспекті, гіпотеза про існування порогу видового різноманіття синантропних флор, оригінальна схема їх еколого-флористичних комплексів, розробка наукових основ оцінки впливу інвазійних рослин на довкілля. Під впливом напрацювань М.І. Котова в галузі охорони природи В.І. Чопик розпочав власні дослідження. Учений ініціював і перше видання «Червоної книги Української РСР» (1980) і був його автором; співавтором першого (1978) і другого (1984) видання «Красной книги СССР». У співавторстві з академіком АН СРСР А.Л. Тахтаджяном брав участь у підготовці зведення для території СРСР про рідкісні й ендемічні види флори Європи для першого (1976) та другого (1982) видання в Англії.

ВИСНОВКИ

1. Історіографічний аналіз дослідження показує, що існуючі праці недостатньо висвітлюють науково-дослідну роботу та організаційну діяльність професора М.І. Котова. Існуючі опубліковані праці не розкривають повною мірою питання систематики рослин та природоохоронної діяльності в наукових дослідженнях професора М.І. Котова. Відсутність ґрунтового дослідження із зазначеної проблеми й певна фрагментарність історіографічних розвідок ставить на перший план важливість опрацювання більш широкої джерельної бази, насамперед комплексу архівних документів як основи для вивчення ботанічної науки та природоохоронної справи у 20–80-і рр. ХХ ст. і внеску в їх розвиток професора М.І. Котова. Джерельна база включає опубліковані та неопубліковані документи, які всебічно висвітлюють життя й діяльність ученого. Проаналізована джерельна база є достатньою для цілісного дослідження поставленої проблеми.

2. Встановлено, що умовами формування наукового світогляду М.І. Котова в галузі ботанічної, сільськогосподарської науки та природоохоронної діяльності були роки навчання в Харківській 3-ій чоловічій гімназії (1907–1915), де майбутній дослідник ознайомився з напрацюваннями видатних вітчизняних учених: В.Г. Бессера, А.Л. Анджейовського, Ф.К. Біберштейна, В.М. Черняєва, Й.К. Пачоського, І.Ф. Шмальгаузена, П.С. Роговича. Становлення М.І. Котова як природодослідника було пов'язано з його діяльністю в Харківському товаристві любителів природи (1915–1918), де він познайомився з професорами Харківського університету В.Г. Аверіним та В.І. Талієвим. Під керівництвом останнього М.І. Котов брав участь у ботанічних екскурсіях та видав свої перші праці, а також зацікавився природоохоронною діяльністю.

Становленню наукового світогляду М.І. Котова також сприяли навчання в Харківському університеті (1917–1922), служба в залізничному батальйоні (1919–1920) та робота в СГНКУ (1923–1927).

Систематизація різноманітних джерел і літератури з досліджуваної проблеми дала змогу запропонувати таку періодизацію творчого шляху й професійної діяльності М.І. Котова та визначити найважливіші етапи формування його наукового простору:

- 1923–1927 рр. – робота на посаді геоботаніка в Сільськогосподарському науковому комітеті України (СГНКУ);
- 1927–1928 рр. – робота на посаді старшого наукового співробітника Українського інституту прикладної ботаніки в Харкові;
- 1929–1936 рр. – робота на посаді старшого наукового співробітника Українського інституту рослинництва в Харкові;
- 1936–1938 рр. – робота на посаді старшого наукового співробітника Українського інституту соціалістичного землеробства в Харкові;

- 1938–1978 рр. – науково-дослідна, організаційна робота та педагогічна діяльність в Інституті ботаніки АН УРСР (Київ).

3. Наукова та організаційна робота М.І. Котова в СГНКУ, Українському інституті прикладної ботаніки, Українському інституті рослинництва та Українському інституті соціалістичного землеробства проводилася в контексті розвитку геоботаніки та виконання завдань сільськогосподарської науки. Під час численних геоботанічних екскурсій та експедицій М.І. Котову вдалося зібрати близько 22800 гербарних зразків, описати низку нових видів рослин, зокрема такої цінної та важливої кормової рослини, як люцерна прямостояча. Також ученому вдалося відкрити промислове значення каучуконосної рослини – кульбаби осінньої, або кримсагізу, яка в подальшому культивувалася на південних угіддях УРСР. М.І. Котов досліджував неродючі, «важкі» для сільськогосподарських культур землі та пропонував освоювати їх новими рослинами, корисні властивості яких відкривав у численних дослідженнях.

Доведено, що під керівництвом М.І. Котова в Інституті ботаніки АН УРСР проводилися фундаментальні роботи із систематики рослинного світу України, а також здійснювалася велика кількість наукових експедицій. Учений став редактором таких важливих визначників, як 12-томна «Флора УРСР», «Визначник рослин УРСР» (два видання), «Визначник рослин Башкирської АРСР», «Визначник рослин Українських Карпат». М.І. Котов описав 45 нових видів рослин, їх екологію, морфологію, ареал поширення. Під керівництвом ученого діяла секція флори та рослинності Українського ботанічного товариства та ботанічна секція Українського товариства охорони природи. У зв'язку з багатьма дослідженнями Інституту ботаніки АН УРСР М.І. Котовим було сформовано колектив кваліфікованих фахівців у галузі систематики вищих рослин.

4. З'ясовано, що наукова робота М.І. Котова здійснювалася відповідно до актуальних завдань ботанічної науки. Напрацювання вченого найповніше розкрилися в його геоботанічних дослідженнях, доробках у галузі охорони природи та сільськогосподарської науки.

Надзвичайно цінними є напрацювання вченого в галузі систематики вищих рослин, зокрема складання визначників, за які його було відзначено державними преміями УРСР та СРСР.

Вагомими були дослідження вченого щодо адвентивної рослинності, зокрема заносних бур'янів. М.І. Котов не лише склав перший список адвентивної флори України, а й запропонував ефективні способи боротьби зі шкідливою рослинністю.

Неодмінним складником науково-дослідної діяльності М.І. Котова стали численні експедиції в різні куточки СРСР з метою дослідження рослинності та земель, придатних для ведення сільського господарства. Упродовж життя під час експедиційних виїздів ученому вдалося зібрати близько 80000 гербарних зразків, що склало третину від усіх зборів гербарію Інституту ботаніки АН УРСР. Окрім того, М.І. Котов багато часу приділяв виконанню завдань сільськогосподарської науки. Учений досліджував солоні та крейдянні ґрунти, непридатні для більшості відомих культур,

пропонував способи їх освоєння. Важливими стали рекомендації вченого щодо боротьби з ерозією ґрунтів. Низку власних досліджень М.І. Котов присвятив групам корисних рослин – ефіроолійних, диких кормових, лікарських.

Професор М.І. Котов був одним із піонерів охорони природи в Україні. Учений виступав на різних з'їздах та конференціях, на яких закликав проводити природоохоронні заходи. Списки рідкісних рослин, створені М.І. Котом під час численних досліджень заповідних територій, лягли в основу «Червоної книги України» та «Зеленої книги України». Рекомендації вченого щодо створення заповідників користувалися популярністю серед його сучасників та були враховані при створенні заповідника «Святі гори». Також М.І. Котов став одним із фундаторів закону «Про охорону природи в УРСР».

5. Науково-організаційна робота М.І. Котова, пов'язана з розвитком ботанічної, сільськогосподарської науки та природоохоронної діяльності, дає підстави робити висновки про масштабність його наукової спадщини. Багаторічна діяльність ученого, відображена в низці наукових праць, мала великий вплив на його сучасників та послідовників. Дослідження вченого і в наш час мають вагомий вплив на розвиток різних галузей ботанічної науки.

Визначено внесок професора М.І. Котова в підготовку молодих учених, що сприяло формуванню його наукової школи. Під керівництвом ученого було підготовлено 16 кандидатів наук у галузі ботанічної науки і природоохоронної справи. Його учні: В.В. Протопопова, В.І. Чопик, С.С. Морозюк та ін. –продовжили вивчення адвентивної флори України та пошуки шляхів розв'язання проблеми збереження видів.

6. Наукова спадщина професора М.І. Котова мала вагомий вплив на розвиток вітчизняної ботанічної науки. Напрацювання вченого в галузі систематики вищих рослин використовуються науковцями всього світу й не втрачають своєї актуальності нині, зокрема, польський ботанік Й. Халда, користуючись працями М.І. Котова, відкрив новий підвид вовчих ягід Софії (*Daphne sophia* Kalen. subsp. *taurica* (Kotov) Halda). Вивчення М.І. Котом адвентивної рослинності стало поштовхом до створення нового напрямку у вітчизняній ботаніці. Діяльність ученого в галузі охорони природи сприяла збереженню багатьох видів флори та фауни України.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Козубенко Ю.Л. Сторінки життя та діяльності видатного українського вченого в галузі ботаніки, охорони природи, сільськогосподарської науки – Михайла Івановича Котова (1896–1978) / Ю.Л. Козубенко // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 28. – С. 308 – 312.

2.Козубенко Ю.Л. Формування наукового світогляду М.І. Котова (1896–1978) в галузі ботаніки у період його навчання [Електронний ресурс] / Ю.Л.Козубенко // Історія науки і біографістика. – К., 2013. – Вип. 1. – Режим доступу: URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2013-1/13_kozubenko.pdf. – Назва з екрана.

3.Козубенко Ю.Л. Науковий доробок професора М.І. Котова (1896–1978) у галузі сільськогосподарської науки / Ю.Л.Козубенко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 79. – С. 85 – 87.

4.Козубенко Ю.Л. Громадська, педагогічна та редакційна діяльність професора М.І. Котова (1896–1978) / Ю.Л.Козубенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. XXXIX. – С.266 – 270.

5.Козубенко Ю.Л. Внесок професора М.І. Котова у охорону рослин в Україні / Ю.Л.Козубенко // Наука та наукознавство. – К., 2014. – №1. – С. 110 – 117.

Публікації в наукових виданнях іноземних держав:

6.Козубенко Ю.Л. Исследование профессором М.И. Котовым адвентивной флоры Украины / Ю.Л.Козубенко // Вестник Академии знаний. – Краснодар, 2013. – №3. – С. 10 – 12.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

7.Козубенко Ю.Л. Рекомендації М.І. Котова щодо створення заповідників в Україні і реалії сьогодення / Ю.Л.Козубенко // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали VI Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 27 травня 2011 р., м. Київ. – 2011. – С. 149 – 151.

8.Козубенко Ю.Л. Науково-дослідна робота М.І. Котова у вивченні ефіроолійних рослин / Ю.Л.Козубенко // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали VII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 16 березня 2012 р., м. Київ. – 2012. – С. 137 – 139.

9.Козубенко Ю.Л. Роль М.І. Котова у створенні заповідників «Асканія-Нова» та «Святі гори» / Ю.Л.Козубенко // Матеріали VI науково-практичної інтернет-конференції «Український науково-інтелектуальний простір: реалії та перспективи розвитку», 28 – 30 квітня 2012 р., м. Переяслав-Хмельницький. –2012. – С. 39 – 40.

10. Козубенко Ю.Л. Відкриття М.І. Котовим промислового значення крим-сагізу / Ю.Л.Козубенко // Матеріали VI Мжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД», 22 – 24 грудня 2012 р., м. Переяслав-Хмельницький. – 2012. – С. 55 – 56.

11. Козубенко Ю.Л. Експедиційна діяльність професора М.І. Котова у 1919–1922 роках / Ю.Л.Козубенко // Вісімнадцята Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки,

техніки і освіти та спеціалістів, присвячена 150-річному ювілею В.І.Вернадського: Мат. конф., 26 квітня 2013 р., м. Київ. – 2013. – С. 144 – 148.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

12. Козубенко Ю.Л. Експедиційно-польова діяльність біолога М.І. Котова / Ю.Л.Козубенко // Постаті Київщини. – К., 2010. – Вип. 3. – С.141 – 146.

13. Козубенко Ю.Л. Природоохоронна діяльність М.І. Котова / Ю.Л.Козубенко // Збірник студентських наукових робіт – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 2. – С.57 – 60.

14. Козубенко Ю.Л. Науково-редакційна діяльність М.І. Котова у формуванні багатотомної наукової праці «Флора УРСР» / Ю.Л.Козубенко // Технологічна освіта: проблеми, досвід, перспективи. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 9. – С. 199 – 206.

АНОТАЦІЯ

Козубенко Ю.Л. Систематика рослин та природоохоронні питання в наукових дослідженнях професора М.І. Котова (1896–1978). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. – Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2014.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню наукового простору та професійної діяльності видатного українського вченого в галузі ботанічної науки М.І. Котова. У роботі вперше подано періодизацію життєвого та творчого шляху вченого, розкрито умови та ключові чинники формування його наукового світогляду, з'ясовано й охарактеризовано наукову та організаційну роботу М.І. Котова в науково-дослідних установах УРСР, проаналізовано основні напрями наукових досліджень ученого в галузі ботанічної, сільськогосподарської науки та охорони природи, показано внесок М.І. Котова в розвиток вітчизняної і світової ботаніки.

Ключові слова: М.І. Котов, науково-організаційна робота, систематика рослин, ботаніка, сільськогосподарська наука, охорона природи.

АННОТАЦИЯ

Козубенко Ю.Л. Систематика растений и природоохранные вопросы в научных исследованиях профессора М.И. Котова (1896–1978). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники. – Государственное высшее учебное заведение «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды». – Переяслав-Хмельницкий, 2014.

Диссертация посвящена комплексному исследованию научного пространства и профессиональной деятельности выдающегося украинского ученого в отрасли ботанической науки М.И. Котова.

Работа состоит из введения, трех разделов, выводов к каждому разделу, общих выводов, дополнений, списка использованных источников.

Во введении обоснована актуальность проблемы, определены объект, предмет, цель и задачи исследования, обусловлены хронологические границы и методы исследования, раскрыта научная новизна и практическое значение полученных результатов.

В первом разделе «Состояние научной разработки, источниковая база и методология исследования» аргументирована степень разработанности проблемы, определены направления, требующие дальнейшего изучения. Отмечено, что деятельность М.И. Котова не была предметом комплексного исследования. Историографический анализ литературы убедительно показал, что избранная научная проблема освещена предыдущими исследователями фрагментарно, а некоторые источники остаются малоизученными.

Во втором разделе «Основные этапы формирования М.И. Котова как ученого-природоисследователя» осуществлен анализ основных факторов, сформировавших его мировоззрение (годы обучения в Харьковской 3-ей мужской гимназии, где М.И. Котов ознакомился с работами выдающихся ученых В.Г. Бессера, А.Л. Анджейовського, Ф.К. Биберштейна, В.М. Черняева, И.К. Пачоского, И.Ф. Шмальгаузена, П.С. Роговича, членство в Харьковском товариществе любителей природы, годы службы в Красной армии и обучения в Харьковском университете), и раскрыта его научно-исследовательская деятельность в научных учреждениях Харькова и Киева.

В этом разделе раскрываются приоритетные направления научной деятельности М.И. Котова в учреждениях Сельскохозяйственного научного комитета Украины.

Освещена научная и организационная работа М.И. Котова в Институте ботаники АН УССР в процессе становления и развития ботаники и ее научных направлений – систематики растений и геоботаники. Показан вклад ученого в проведение научных экспедиций по изучению флоры и растительности Украины, вследствие которых было описано 40 новых для науки видов растений.

В третьем разделе «Научное наследие профессора М.И. Котова в области естественных наук» рассмотрены основные направления научных исследований ученого, раскрыто значение научного наследия М.И. Котова в области ботаники, охраны природы и сельскохозяйственной науки. Проанализировано участие ученого в составлении фундаментальных работ по систематике растений – «Флора УССР», «Определитель высших растений УССР» и др. Показан его вклад в изучение адвентивной растительности УССР, рассмотрены способы занесения новых видов на территорию Украины и методы борьбы с вредоносными заграничными сорняками. Обращается

внимание на работу М.И. Котова в сфере фенологии – исследовании условий произрастания, вторичного цветения растений, составлении научных пособий. Рассмотрено участие М.И. Котова во многих экспедициях, посвященных выполнению заданий Сельскохозяйственного научного комитета Украины, во время которых были открыты важные для хозяйства виды растений, в том числе люцерна прямостоячая. Также проанализировано исследование ученым растений, пригодных для культивации в тяжелых условиях ведения сельского хозяйства. Исследован вклад М.И. Котова в охрану природы Украины: его участие в разработке устава Украинского общества охраны природы, «Закона про охрану природы УССР», рекомендации по созданию заповедников на территории Украины, вклад в создание заповедника «Святые Горы» на Донбассе и Львовского природоведческого музея на базе музея имени Дедушицких, а также составление списков редких растений, которые легли в основу «Красной книги Украины» и «Зеленой книги Украины».

В этом разделе показана роль профессора М.И. Котова в подготовке аспирантов, которые продолжили его научные исследования. Выяснено, что в течение 55-летней научной деятельности М.И. Котов подготовил 16 кандидатов наук и десятки раз выступал в качестве официального оппонента на защитах диссертаций. Среди его учеников – известные ученые в области ботанической науки – Г.Т. Шимкус, С.С. Морозюк, Т.Я. Мякушко и др. Особенно заметный след в развитие ботаники и охрану природы сделали В.В. Протопопова и В.И. Чопик.

Научное наследие профессора М.И. Котова имело существенное влияние на развитие отечественной ботанической науки. Нарботки ученого в области систематики высших растений используются учеными всего мира и не теряют своей актуальности сейчас, в частности, польский ботаник И. Халда, пользуясь трудами М.И. Котова, открыл новый подвид волчьих ягод Софии (*Daphne sophia* Kalen. Subsp. *Taurica* (Kotov) Halda). Изучение М.И. Котовым адвентивной растительности стало толчком к созданию нового направления в отечественной ботанике. Деятельность ученого в области охраны природы способствовала сохранению многих видов флоры и фауны Украины.

Ключевые слова: М.И. Котов, научно-организационная работа, систематика растений, ботаника, сельскохозяйственная наука, охрана природы.

ANNOTATION

Kozubenko Yu. L. Systematization of Plants and Nature Protection Issues in the Scientific Research of Professor M.I. Kotov (1896 – 1978). – Manuscript.

Thesis for the degree of the Candidate of Sciences in History, specialty 07.00.07 – history of science and technology. – State Higher Educational Institution “Pereyaslav-Khmelnysky Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University”. – Pereyaslav-Khmelnysky, 2014.

The thesis is devoted to the comprehensive study of the research and professional activity of M.I. Kotov who is an outstanding Ukrainian scientist in the field of Botanical science. The research represents the periodization of life and creative career of the scientist, it discloses circumstances and key factors of his scientific position formation, clarifies and describes M.I. Kotov's scientific and organizational work at USSR research institutions, analyses the main directions of scientific research in the field of botanical and agricultural science, and wildlife conservation, shows M.I. Kotov's contribution to the development of national and world botany.

Key words: M.I. Kotov, scientific and organizational work, systematization of plants, botany, agricultural science, wildlife conservation.